

Альона Якубець

завідувачка відділу новітньої історії України,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Aliona Iakubets

Head of the Department of the Contemporary
History of Ukraine,
The National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

**ПОЯВА ЗВУКОВІДТВОРЮВАЛЬНОЇ АПАРАТУРИ ТА ЇЇ ВПЛИВ
НА ПОВСЯКДЕННЯ ЖИТЕЛІВ КИЄВА НА ПОЧАТКУ 20 ст.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НМІУ)**

**EMERGENCE OF SOUND REPRODUCTION EQUIPMENT AND ITS
INFLUENCE ON KYIV CITIZENS IN THE EARLY 20TH CENTURY
(BASED ON THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM
OF THE HISTORY OF UKRAINE)**

Анотація

У статті розглянуто історію виникнення звуковідтворювальної апаратури та її появи на території України на початку 20 ст. Також проаналізовано вплив означених пристроїв на повсякденне життя мешканців українських міст, насамперед Києва. Базовим джерелом для розкриття теми є експонати з фондової колекції НМІУ.

Ключові слова:

грамофон, фонограф, платівка, побут, фабрика «Грамофон», «Екстрафон», Е. Берлінер, Г. Інд르지шек, Національний музей історії України.

Abstract

The article examines the history of the emergence of sound reproduction equipment and its appearance on the territory of Ukraine in the early 20th century. Its influence on everyday life of the citizens of Ukrainian cities, especially Kyiv, is also analyzed. Exhibits from the collection of the NMHU are the main source for the study.

Keywords:

gramophone, phonograph, disc, everyday life, Gramophone factory, Extraphone, E. Berliner, H. Indrzhyshek, National Museum of the History of Ukraine.

Постановка проблеми. Наприкінці 19 ст. в арсеналі досягнень людини з'явилися перші звуковідтворювальні пристрої, які дуже швидко увійшли в побут людей у всьому світу. На початку 20 ст. вони з'явилися і в Україні, зокрема, в Києві. Тема появи та побутування грамофонів і платівок на території України актуальна, оскільки дозволяє висвітлити та проаналізувати їхній вплив на формування нової музичної індустрії, соціально-економічний, культурний розвиток і на зміни в побуті, які відбувалися на початку 20 ст. на наших теренах паралельно з усім цивілізованим світом.

Аналіз досліджень. У сучасній історіографії цю проблему досліджено недостатньо, вивчають лише певні її сегменти¹. Тож цілісна наукова, а не лише публіцистична картина історії розвитку музичної індустрії в Україні ще очікує на своє розкриття.

Рис. 1. Фонограф Томаса Едісона²

Мета статті. Базуючись на зразках грамофонів і платівок, що зберігаються у фондах Національного музею історії України (НМІУ), поглибити цю тему та розглянути її у вимірі історії повсякдення населення Києва початку 20 ст.

Формулювання цілей статті (постановка завдання):

1. Дослідити наявні у фондовій колекції НМІУ зразки грамофонів і платівок початку 20 ст. Здійснити їхню додаткову атрибуцію.

2. Розглянути історію винайдення грамофона та його появи на території України на початку 20 ст.

3. З'ясувати, де на території України виготовляли грамофони та платівки.

4. Проаналізувати вплив нового винаходу на соціально-економічне, культурне та повсякденне життя мешканців українських міст, насамперед Києва.

Виклад основного матеріалу. Музика завжди вважалася дуже важливою частиною людського життя. Проте вона не завжди була такою доступною, як нині, коли ми можемо слухати пісні з будь-якого смартфона, вмикати музичний канал на телевізорі або на комп'ютері. До кінця 18 ст. люди мали змогу слухати лише живу музику на сільських та міських святах, весіллях, балах тощо. Першими пристроями, що відтворювали мелодію вже без допомоги музиканта, стали механічні музичні скриньки, популярні у 19 ст. Однак через високу ціну їх було мало, і придбати такі скриньки могли тільки представники вищих станів. Наступний крок до музичного різноманіття було зроблено 1877 р., коли видатний американський винахідник Томас Едісон (1847–1931) представив публіці фонограф. (Рис. 1) Це була

¹ Железний А. И. Наш друг – грампластинка. Записки коллекционера. – Київ, 1989. – 279 с.; Кульбака О. До історії перших українських звукозаписів // Сіверянський літопис. – 2017. – № 5. – С. 84–87; Довгалюк І. До історії експедиції Філарета Колесси на Наддніпрянську Україну // Вісник Львівського університету. – Вип. 47. – Львів, 2009. – С. 5–27.; Тихонов А. Пластинки старого Києва // Звуко-режиссер. – № 4. – Москва, 2003. – С. 61–66.

² Сімчук О. Леся Українка і вередливі кобзарі. Як починався український звукозапис [Електронний ресурс]:

перша в історії людства машина як для запису, так і для відтворення музичних творів.

Винахід Т. Едісона оцінили не лише меломани, а й науковці, насамперед етнографи, які почали використовувати фонограф для збору й вивчення музичного фольклору. Перший запис українського фольклору на означений пристрій зроблено в липні 1898 р. Саме тоді Федір фон Штейнгель – український громадсько-політичний і культурний діяч, записав у с. Городку на Волині обжинкову пісню, яку заспівав місцевий жіночий гурт³.

Кияни ознайомилися з новинкою наприкінці 19 ст. Це засвідчують рекламні оголошення в газеті «Киевлянинъ», які регулярно з'являлися на шпальтах згаданого популярного видання. Так, у номері за 22 серпня 1899 р. мешканців міста запрошували на демонстрацію фонографа до магазину Альфреда Мяновського⁴. Тоді означений магазин працював у центрі Києва за адресою: вул. Хрещатик, 52, а сам А. Мяновський був ще й власником кінотеатрів у Києві, Одесі й Житомирі⁵. Імовірно, він влаштував демонстрацію технічних новинок заради залучення публіки на сеанси до своїх кінотеатрів. Відомо, що до таких хитрощів за умов жорсткої конкуренції тоді вдавалися власники й інших кінотеатрів⁶. Незабаром текст оголошення змінили. Так, у газеті за 25 травня 1900 р. публіці вже пропонували широкий вибір

фонографів за ціною від 8 до 550 крб⁷, а в номері за 24 лютого 1901 року також ішлося про можливість придбати валики для фонографа: із записаною музикою – за 1,50 крб, чисті – за 65 коп.⁸

Однак фонограф так і не набув широкого розповсюдження, оскільки виявився дорогим для основної маси покупців та недосконалим із технічного погляду. Найважливіше: мелодії для фонографа записували на циліндри, або ж валики, які неможливо було копіювати у промислових масштабах. Співак мусив співати одночасно перед трьома рупорами, і його голос записувався, відповідно, на три циліндри, а оркестрові номери можна було записати відразу на десять циліндрів. Проте якщо номер мав успіх у покупців, артисту доводилося протягом кількох днів співати те саме доти, поки запишуть необхідну кількість валиків⁹. За такої техніки на широку торгівлю записами годі було сподіватися. З появою грамофонів та грамофонних платівок фонографи ще деякий час використовували, але здебільшого для аматорських записів, на зразок побутових магнітофонів. Так, у 1908–1909 рр. Леся Українка організувала етнографічну експедицію Наддніпрянською Україною, склад якої сформували Ф. М. Колеса, О. Г. Сластіон та О. І. Бородай. Під час експедиції на фонограф було зроблено записи пісень і дум у виконанні народних кобзарів¹⁰.

³ Луканюк Б. С. Найперші фонографічні записи в Україні. Городецький музей // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. – Вип. IV. – Рівне, 2003. – С. 30.

⁴ Реклама демонстрації фонографів // Киевлянинъ. – Київ, 1899. – № 227 від 22 серпня. – С. 4.

⁵ Миславський В. Н. Історія українського кіно 1896–1930: факти і документи. – Т. 1. – Харків: Дім Реклами, 2018. – С. 70.

⁶ Там само. – С. 105.

⁷ Реклама фонографів // Киевлянинъ. – Київ, 1900. – № 227 від 21 травня. – С. 4.

⁸ Реклама грамофонів, фонографів, платівок і валиків для фонографів // Киевлянинъ. – Київ, 1901. – № 55 від 24 лютого. – С. 7.

⁹ Малахов А. Музыка с иглочки [Електронний ресурс]: Коммерсантъ. – Режим доступу: <https://www.kommersant.ru/doc/411303> (дата звернення: 16.07.2023).

¹⁰ Довгалюк І. До історії експедиції Філарета Колесси на Наддніпрянську Україну // Вісник Львівського університету. – Вип. 47. – Львів, 2009. – С. 5–27.

Власне, першим вдалим комерційним пристроєм став грамофон, створений та запатентований 1887 р. ще одним американським винахідником німецького походження Емілем Берлінером (1851–1929). Особливістю його винаходу, на відміну від фонографа Т. Едісона, було розділення пристрою відтворення (власне грамофона) та пристрою запису (рекордера). 8 жовтня 1895 р. Е. Берлінер і група інвесторів заснували в США підприємство «Berliner Gramophone Company» (BGC), яке почало масове виробництво грамофонів. (Рис. 2)

Спершу продажі були невеликими. Однак 1896 р., після оснащення грамофонів дубовими корпусами та створеними інженером-винахідником Елдріджем Джонсоном (1867–1945) пружинними приводами (раніше доводилося постійно крутити ручку кривошипа), продажі різко зросли. Майже 25 тис. грамофонів виготовили протягом наступних чотирьох років¹². 1897 р. Е. Берлінер відкрив філіали своєї компанії «Gramophone Company» в Монреалі (Канада) та Гайсе (Великобританія), а 1898-го почало працювати ще одне підприємство в Ганновері (Німеччина)¹³. 1901 р. ці виробництва об'єднали в акціонерне товариство «The Gramophone Company Ltd». 10 липня 1900 р. Е. Берлінер зареєстрував як торгову марку картину «Голос його власника», придбану в британського художника Френсіса Баро. На картині було зображено фокстер'єра Найпера, який сидів перед грамофоном і слухав голос свого власника, записаний на

Рис. 2. Грамофон Seven-Inch Hand Gramophone (семидюймовий ручний грамофон) Е. Берлінера. Виготовлений на підприємстві «Berliner Gramophone Co». Філадельфія, Пенсільванія, США. 1893–1896 рр.¹¹

платівці¹⁴. Від 1901 р. цей логотип з'явився на всій продукції кампаній Е. Берлінера.

Продаж грамофонів почав приносити великі прибутки, тож незабаром конкуренти Е. Берлінера налагодили виробництво цих пристроїв у інших країнах світу. Серед найвідоміших на той час виробників грамофонів були «Колумбія» (США), «Брати Пате», «Мірафон» (Франція), «Одеон» (Італія), «Зонофон», «Екстрафон» (Німеччина) тощо. Значна конкуренція між цими компаніями змушувала їхніх власників шукати нові ринки збуту, тож майже відразу грамофони з'явилися і в Києві. Так, у газеті «Киевлянинъ» за 24 лютого 1901 р. надрукували

¹¹ Berliner Gramophone made in Philadelphia [Електронний ресурс]: Powerhousemuseum. – Режим доступу: <https://collection.maas.museum/object/141566> (дата звернення: 16.07.2023).

¹² Самохин В. П., Тихомирова Е. А. Памяти Эмиля Берлинера (1851–1929) // Наука и образование. – 2014. – № 8. – С. 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://technomag.bmstu.ru/doc/722845.html> (дата звернення: 16.07.2023).

¹³ Там само. – С. 11.

¹⁴ Там само. – С. 13.

рекламне оголошення згаданого нами вище А. Мянновського, в якому публіці пропонували грамофони та грамофонні або, як було вказано в оголошенні, безшумні платівки¹⁵. У Національному музеї історії України зберігається один із грамофонів, придбаних у магазині саме цього підприємця, про що свідчить прикріплена до корпусу латунна прямокутна пластинка з написом «Альфредь Мянновскій / Кієвъ, Крещатикъ, 52». Наявність на одній із бічних стінок корпусу означеного грамофона торгової марки «Голос його власника» є доказом того, що музейний апарат виготовила одна з компаній, що належала Е. Берлінеру, не раніше 1901 р. (Рис. 3)

Спершу товар в Україні був винятково імпортований, проте незабаром компанії з випуску грамофонів та платівок з'явилися як у Австро-Угорщині, так і в Російській імперії. Першою на російський ринок зайшла саме компанія Е. Берлінера. 1901 р. англійське акціонерне товариство «The Gramophone Company Ltd» від-

крило в м. Рига першу в імперії фабрику грамофонів і платівок під назвою «Амур, що пише» з відповідним логотипом. Продукція компанії здобула велику популярність. Щодня на підприємстві випускали понад 7500 платівок¹⁶. Тож незабаром представництва компанії відкрили в Москві, Санкт-Петербурзі, Варшаві, Харкові та Тбілісі¹⁷.

У музеї зберігається грамофон, випущений означеною компанією. Це засвідчує логотип «The monarch Gramophone of London», що міститься з правого боку шухляди, та зображення «Амура, що пише», нанесене як на лівий бік шухляди, так і на рупор. (Рис. 4) Латунна табличка з написом «Кієвскій складъ іздѣлій Акц. Общества Грамофонъ. Кієвъ. Крещатикъ № 19», прикріплена на верхній частині шухляди, вказує на те, що грамофон продали в Києві. Його придбали не раніше 1903 р., оскільки Російське акціонерне товариство «Грамофон» (далі РАТГ), зазначене на пристрої, отримало дозвіл на діяльність в Російській імперії 2 травня 1903 р. та проіснува-

Рис. 3. Грамофон, виготовлений на одному з дочірніх підприємств «The Gramophone Company Ltd». 1900–1911 рр. З колекції НМІУ (ТКВ-11574)

Рис. 4. Грамофон, виготовлений на підприємстві «Амур, що пише». 1903–1917 рр. З колекції НМІУ (Е-2506)

¹⁵ Реклама грамофонів, фонографів, платівок і валиків для фонографів // Киевлянинъ. – Київ, 1901. – № 55 від 24 лютого. – С. 7.

¹⁶ Грюнберг П. Н. История начала грамзаписи в России. Янин В. Л. Каталог вокальных записей Росийского отделения компании «Грамофон». – Москва: Языки славянской культуры, 2002. – С. 62.

¹⁷ Реклама представництв компанії «Грамофон» // Нива. – Санкт-Петербург, 1906. – № 49.

ло до 1917-го. Тоді ж воно з'явилося і в Києві. Члени цього товариства придбали в Е. Берлінера права на його винахід разом із правом на назву «Грамофон», а також право на запис за допомогою пласких дисків, тобто платівок¹⁸.

Головне удосконалення, яке вніс Е. Берлінер у конструкцію фонографа, полягало у переході від циліндрів до пласких круглих платівок. Їх простіше було зберігати завдяки особливостям форми та розміру. Проте основна перевага, що вирішила долю грамофонної платівки, полягала в можливості легкого копіювання запису шляхом пресування дисків. Е. Берлінеру вдалося розробити гальванопластичний процес тиражування грамплатівок за допомогою сталеві друккарської матриці та обрати відповідний матеріал для їх виробництва. Цим матеріалом став шелак – тверда смола органічного походження. Суміш шелаку, шпату й сажі на замовлення Е. Берлінера розробив німецький хімік Луї Розенталь. Така шелакова маса була далекою від досконалості: грамплатівки з неї виходили товстими, важкими та крихкими. Проте цю суміш використовували для виробництва грамплатівок аж до винайдення в 1948-му поліхлорвінілу¹⁹. Перші грамплатівки випустили в США в листопаді 1894 р. під торговою маркою «Берлінер Грамофон». Вони мали розмір 7 дюймів (34,18 см), не мали паперових етикеток і були однобічними²⁰. Однак зрозумівши, що за музичними платівками майбутнє,

компанія «Грамофон» розробила один стандарт для власної продукції. З'ясувалося, що середня тривалість звучання більшості музичних номерів становить три хвилини. Відповідно, було обрано розмір диску, який на швидкості 78 об/хв. забезпечував оптимальне відтворення трихвилинних записів²¹. 1904 р. створили першу двобічну платівку, масове виробництво якої розпочали 1908-го на ще одному американському підприємстві – «Колумбія» («Columbia»)²².

Досить швидко заводи з виробництва грамплатівок побудували й у інших країнах світу. У Російській імперії на початку 20 ст. виробництво платівок було налагоджено в Ризі, Петербурзі, Москві, Варшаві й Києві²³. Першим 1902 р. працював завод у Ризі, тому всі записи, випущені на початку 20 ст. в інших містах імперії, спершу тиражувалися тут. Їх позначали торговою маркою «Амур, що пише» та фразою «REPRODUCED IN RUSSIA» на зворотному боці платівок. Для всіх написів у нижній частині етикетки використовували російську мову. Проте, оскільки це було дочірнє підприємство, засноване акціонерним товариством «Грамофон», частину інформації на етикетці дублювали англійською мовою, а на звороті платівок поряд із рельєфним логотипом компанії «Амур, що пише» містився також напис «Gramophone / Trade Mark».

У музеї зберігається кілька ранніх однобічних зразків. Опубліковані останнім часом каталоги платівок різ-

¹⁸ Железный А. Летопись деятельности в России акционерного общества «Грамофон» («Зонофон») 1902–1917 // [Електронний ресурс]: Мир русской грамзаписи. – Режим доступу: https://www.russian-records.com/details.php?image_id=4264&l=russian (дата звернення: 16.07.2023).

¹⁹ Самохин В. П., Тихомирова Е. А. Вказ. праця. – С. 10.

²⁰ Говард Фридман. Путеводитель коллекционера по этикеткам грампластинок компании «Грамофон» 1898–1925 [Електронний ресурс]: Мир русской грамзаписи. – Режим доступу: https://www.russian-records.com/details.php?image_id=7698&l=russian (дата звернення: 16.07.2023).

²¹ Там само.

²² Columbia Records – історія бренду [Електронний ресурс]: Грамофон. – Режим доступу: <https://gromofon.com/2011/07/08/columbia-records-istorija-brenda/> (дата звернення: 16.07.2023).

²³ Тихонов А. Пластинки старого Киева // Звукорежиссер. – Москва, 2003. – № 4. – 96 с.

Рис. 5. Платівка із записом аріозо Ленського «Я люблю вас, Ольга» з опери П. Чайковського «Євгеній Онєгін» у виконанні Л. Собінова. 31.10.1911 р. Платівка з рожевою етикеткою. З колекції НМІУ (P-1127)

Рис. 6. Платівка із записом арії блазня з опери Дж. Верді «Ріголетто» у виконанні О. Каміюського. 1908 р. Платівка з чорною етикеткою. З колекції НМІУ (P-1128)

них компаній звукозапису дозволяють точніше датувати музейні експонати. Так, платівку ризького заводу, зазначеного на її етикетці, випустили 31 жовтня 1911 р. Тривалість звучання – 3:04, швидкість відтворення: 78 об/хв. **(Рис. 5)** А платівка із записом арії блазня з опери Дж. Верді «Ріголетто» у виконанні українського оперного співака О. Каміюського – 1908 р.²⁴ **(Рис. 6)**

Певна інформація зашифрована також у кольорі етикетки. Ще на початку 20 ст., коли з'явилися паперові етикетки на платівках, у компанії Е. Берлінера розробили кілька серій, дизайн яких чітко вказував на статус виконавця: якщо звичайні диски виходили з чорною етикеткою, то для зіркової серії використовували етикетки рожевого кольору. Найпрестижнішими, а відтак – і найдорожчими, були платівки з черво-

ними етикетками. При цьому звичайна платівка великого формату видавництва «Грамофон» коштувала 3 крб, а червона етикетка підвищувала ціну до 5 крб²⁵. Згадані в статті платівки зібрав київський колекціонер Ремінік С. Л. (1903–1982). Колекція формувалася здебільшого в 1950-ті рр. й налічувала понад 300 одиниць. Після смерті колекціонера його донька – Ременік Л. С., 2001 р. передала до музею 105 грамплатівок із колекції батька.

Поява грамофонів і платівок суттєво вплинула на повсякденне життя людей. З'явилися нові галузі виробництва, професії, сфери діяльності та види відпочинку. Насамперед, на ринку виникла нова індустрія – звукозаписувальні компанії. Естафета звукозапису належить тій самій компанії «Грамофон», яка почала регулярно організовувати виїзні сесії

²⁴ Каталог пластинок Монарх (ангел) до 1917 [Електронний ресурс]: Мир русской грамзаписи. – Режим доступу: https://www.russian-records.com/categories.php?cat_id=132&l=russian (дата звернення: 16.07.2023).

²⁵ Говард Фридман. Вказ. праця.

грамзапису в різних містах світу й записувати найкращих виконавців. 1899 р. в Лондоні компанія також здійснила записи перших двох українських пісень – «Сонце низенько» та дуєт Оксани й Андрія з опери С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм». На жаль, розшукати ці записи поки що не вдалося²⁶. Загалом, український репертуар був достатньо поширений у грамофонних записах початку 20 ст. 1900 р. випустили ще сім українських платівок, а в 1904–1905 рр. у Львові зробили записи українських пісень у виконанні Г. А. Крушельницької, 1909-го – Ф. М. Лопатинської²⁷.

Незабаром студії звукозапису запрацювали у багатьох великих містах. Так, 1904 р. підприємець Юліуш Фейгенбаум заснував у Варшаві студію звукозапису під назвою «Сирена грандъ рекордъ». Відділення означеної студії також відкрили в Одесі. 1908-го її назву змінили на «Syrena Rekord», а 1912 р. у

Варшаві побудували завод із виробництва платівок «Syrena-Electro». У музеї зберігається платівка цього підприємства, видана у вересні 1911 р.²⁸ Вона має діаметр 25 см і вже двобічна. На одному боці платівки записано «Заповіт» Тараса Шевченка, а на другому – пісня «Ой сів пугач на могилі» у виконанні Малоросійського хору під керівництвом Л. Макаренка. **(Рис. 7)**

1909 р. студію звукозапису заснували й у Києві. Все почалося з того, що керівник берлінської фірми «Інтернаціональ Екстра Рекорд» Ернст Гессе запропонував київському купцю чеського походження Генріху Ігнатію Інджишеку²⁹, який із 1882 р. торгував у місті музичними інструментами, стати його компаньйоном. Як людина передових поглядів Г. Інджишек зважився на розміщення в одній із кімнат свого магазину на вул. Хрещатик, 41 обладнання для звукозапису. Його закупили в Німеччині, це обладнання було

Рис. 7. Платівка із записом «Заповіту» Т. Шевченка та пісні «Ой сів пугач на могилі» у виконанні Малоросійського хору під керівництвом Л. Макаренка. 1911 р. З колекції НМІУ (Р-1360)

²⁶ Кульбака О. До історії перших українських звукозаписів // Сіверянський літопис. – 2017. – № 5. – С. 84.

²⁷ Там само. – С. 86.

²⁸ Dyskopedia poloników do roku 1918: suplement / Katarzyna Janczewska-Sołomko, Michał Pieńkowski. – Wyd. I. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe i Edukacyjne SBP, 2021. – С. 29.

²⁹ Генріх Ігнатійович Інджишек (1857–1924) – чех за походженням, був відомим та шанованим у Києві діячем. Купець другої гільдії, наприкінці 19 ст. став у Києві власником чи не найбільших складу-магазину та фабрики музичних інструментів із відділеннями в Тулі та Баку. Був членом міської думи, головою чеського благодійного та просвітницького товариства імені Яна Коменського та дійсним членом Товариства швидкої допомоги.

найвищим досягненням акустики того часу³⁰.

Знання смаків покупців дозволило Г. Індржишеку та Е. Гессе робити записи, які мали значний попит, тож невдовзі їхні платівки «захопили» увесь київський ринок. Однак розширення торгівлі стримувала та обставина, що на київській студії здійснювали тільки запис воскових матриць, а власне платівки друкували у Берліні. Це гальмувало виконання замовлень, і компаньйони вирішили побудувати фабрику в Києві. Її звели наприкінці 1911 р. на Шулявці за адресою: Друга Дачна лінія, 5 (нині вул. Сім'ї Бродських, 31–33) на місті, де згодом діяв завод «Більшовик», і працювала до 1918 р. під назвою «Екстрафон».

Спершу на фабриці випускали двобічні платівки «гранд» (25 см у діаметрі), а з 1913 р. – диски-гіганти (30 см у діаметрі), які виходили під логотипом «Аристотипія». Якість звукозапису сучасники оцінювали як чудову, платівки оформляли етикетками з фотопортретами артистів. Одночасно з відкриттям фабрики в Києві почали друкувати журнал «Платівка» («Пластинка»)³¹. Також на фабриці в Києві виробляли грамофонні апарати. Незабаром Е. Гессе відійшов від справ, продавши свою частку Г. Індржишеку, а технічним директором фабрики став Яків Іванович Берквіц.

Почалася систематична та копітка робота із запису артистів. Г. Індржишек і Я. Берквіц всіляко намагалися зробити репертуар якомога ширшим та різноманітнішим. У студії записували як оперних співаків – О. І. Каміонського, П. І. Словцова, так і естрадних. Зокре-

ма, до студії запросили молоду київську співачку Ковальчевську, яка записала цікавий та різноманітний популярний репертуар. А першим шлягером, який відкрив «Екстрафону» шлях на російський грамофонний олімп, була пісня «Гриша їде» – про дівчину, яка назавжди попрощалася на вокзалі з коханим. Одним із перших відвідувачів київської студії звукозапису став і композитор Микола Лисенко (1842–1912), який спробував себе як акомпаніатор артистки Олени Петляш (1890–1971, сопрано) – племінниці братів Тобілевичів, відоміших під псевдонімами Карпенко-Карий та Саксаганський. 1909 р. записали 11 платівок О. Петляш у фортепіанному супроводі М. Лисенка³². З них три платівки з українськими піснями: «Гандзя» – «Лугом іду, коня веду», «Віють вітри» – «Карі очі» та «Ой казала мені мати» – «Не вернувся з походу», нині зберігаються у фондах будинку-музею М. В. Лисенка в Києві³³.

За високої якості та низької ціни в роздрібній торгівлі по 50–75 коп. київські платівки почали успішно конкурувати з продукцією таких відомих фірм, як «Російське акціонерне товариство "Грамофон"», «Звукопис», «Метрополь», «Сирена Рекорд» тощо. 1913 р. всі перелічені компанії об'єдналися в грамофонний синдикат. «Екстрафон», однак, запрошення до вступу не прийняв, тож київська фабрика виявилася єдиним вільним підприємством на території Російської імперії³⁴.

Значні прибутки у сфері продажу платівок майже відразу зумовили появу на новому ринку шахраїв, які почали торгувати піратськими копіями та просто

³⁰ Тихонов А. Вказ. праця.

³¹ Там само.

³² Железный А. Каталог грамофонных пластинок акционерного общества «Экстрафон», Киев, 1909–1917 [Електронний ресурс]: Мир русской грамзаписи. – Режим доступу: https://www.russian-records.com/details.php?image_id=11797&l=russian (дата звернення: 16.07.2023).

³³ Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – Київ: Кий, 1997. – С. 299, 303.

³⁴ Тихонов А. Вказ. праця.

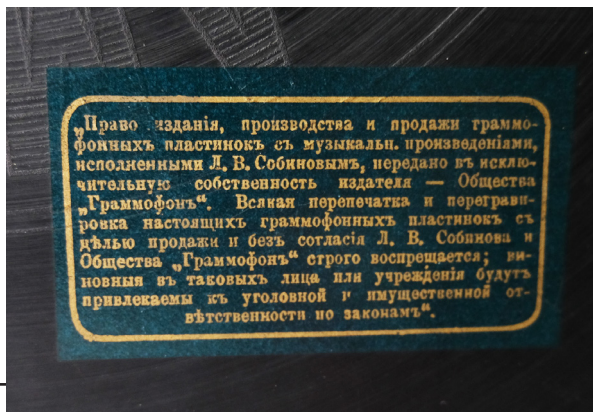

Рис. 8. Етикетка, наклеєна на зворотній бік платівки із записом у виконанні Л. Собінова. 31.10.1911 р. З колекції НМІУ (Р-1127)

підробленими платівками, на яких під Ф. Шаляпіна, Л. Собінова та інших тогочасних популярних виконавців співали невідомі імітатори. Існували підпільні цехи, в яких копіювали записи фірми «Грамофон», випускаючи їх під своєю етикеткою³⁵. Низка скандалів, про які писала тогочасна преса, зрештою призвела до підготовки й прийняття в березні 1911 р. першого в Російській імперії «Закону про авторське право»³⁶. В означеному документі авторське право поширювалося, зокрема, й на «музичні твори та перенесення їх на будь-які механічні ноти (диски, платівки, циліндри тощо), призначені для виконання твору за допомогою грамофонів, фонографів, піанол й інших інструментів»³⁷. За порушення закону порушники мали компенсувати потерпілому весь заподіяний збиток. Передачі позивачу

підлягали також усі незаконно видані екземпляри та знаряддя незаконного виробництва³⁸. Після прийняття закону на платівках з'явилися спеціальні наліпки, на яких зазначалося те, кому належить авторське право, що, власне, й засвідчувало справжність товару. На музейній платівці з голосом Л. Собінова (інв. № Р-1137), виданій у жовтні 1911 р., на звороті наклеєна етикетка, в якій зазначено, що право видання платівок у виконанні цього співака передано у виняткову власність товариства «Грамофон», і всі їхні передруки без згоди Л. Собінова та товариства «Грамофон» суворо забороняються. (Рис. 8)

Мода на грамофони підкорювала дедалі більше городян. Якщо на початку 20 ст. такі пристрої вважалися рідкісною забавою, то до 1910 р. значна кількість киян мала в себе вдома грамофони та платівки. Цьому сприяло кілька обставин. Насамперед, на київському ринку грамплатівок поступово сформувалася серйозна конкуренція. Так, якщо 1902 р. грамофонами й платівками торгували лише в трьох магазинах Києва – в магазині Мянновського на вул. Хрещатик, 52, в салоні дзеркал В. І. Бульйона на вул. Прорізній і в магазині іграшок І. Ф. Кордес, то до 1910 р. лише в Києві з'явилися спеціалізовані магазини «Грамофонна справа», «Депо музичних інструментів» Г. Індржишека, грамофонні відділи відкрили в торгових домах «Полякін і сини», «М. Траубе і К°», в магазині «Шустер і К°». Крім того, діяли склади фірм «Омокорд», «Стела», «Бека»³⁹. Насиченість ринку, а також поява про-

³⁵ Пальвелева Л. История музыки и пиратства [Електронний ресурс]: Радио Свобода. – Режим доступу: <https://www.svoboda.org/a/1824016.html> (дата звернення: 16.07.2023).

³⁶ Об авторском праве. Высочайше утвержденный одобренный Государственным советом и Государственной думой закон. 20 марта 1911 г. // П. А. Столыпин. Программа реформ. Документы и материалы: в 2 т. – Т. 1. – Москва: РОССПЭН, 2011. – С. 142–153.

³⁷ Там само. – С. 148.

³⁸ Там само. – С. 145.

³⁹ Рибаків М. О. Вказ. праця.

дукції київської фабрики «Екстрафон» посприяли зменшенню ціни як на грамофони так і на платівки.

Від початку ціна на новинку була достатньо високою. Водночас на її вартість значно впливала якість матеріалів, з яких виготовляли грамофони. Так, 1904 р. апарат «із тривалим заводом» коштував 80 крб, «із концертною мембраною та великим рупором» – 100 крб, грамофон «Монарх-Гранд» із «рупором із чистого срібла 84-ї проби» – 600 крб⁴⁰, а найдешевший грамофон у магазині А. Мянвського 1901 р. мав ціну 20 крб⁴¹. Для порівняння: того самого року середній прибуток селянина з власного господарства становив 15,6 крб на місяць на умовну «чоловічу душу», а відносно висока місячна заробітна плата робітників обробної промисловості (металургійної, вугледобувної) – 27 крб⁴². Найдешевший буханець хліба в той час коштував 5 коп., м'ясо – 30–35 коп. за кілограм, сорочка чи штани – близько карбованця, чоботи – близько 5 крб⁴³. Щодо платівок – їхня роздрібна ціна на початку 20 ст. в Києві становила від 2 до 5 крб. Однак поступово, в міру насичення ринку, ціни на грамофони та платівки суттєво зменшилися. Так, у рекламному оголошенні, опублікованому в журналі «Всемирная Панорама» у вересні 1912 р., покупцям пропонували грамофони за оптовою ціною лише 5 крб 50 коп.⁴⁴, а платівки київської фабрики «Екстрафон» вже тоді можна було придбати за 50 коп. Почала діяти також система купівлі на виплату. Тож за бажанням у цей час грамофон могла придбати вже й не дуже заможна родина.

Популярності грамофону додавали й грамотні дії його творця Е. Берлінера, якого можна вважати ще й основоположником музичної індустрії. За його ініціативою на платівки записували пісні популярних виконавців початку 20 ст., зокрема Енріко Карузо, Неллі Мельби та інших. Е. Берлінеру також належала ідея виплати гонорарів співакам та музикантам, які записували свою музику на грамплатівках. Ця схема працювала й у Києві. Тож для багатьох молодих виконавців і авторів музичних творів вихід їхніх платівок був шансом здобути популярність та підвищити гонорари. Так, восени 1910 р. нікому тоді не відомий студент юридичного факультету Київського університету св. Володимира Микола Харито створив музику до популярного романсу «Хризантеми» (слова В. Шумського), який незабаром записали на платівку в студії «Екстрафон». Романс відразу став шлягером або, як тоді говорили, «бойовиком». Перший успіх підштовхнув М. Харита до створення музики до нових романсів, які змушували сильніше битися серця слухачів спочатку у відомих салонах Києва, а потім – і далеко за його межами. Замовлення на платівки з романсами композитора надходили не лише з різних міст імперії, а й із Європи. І якщо перший гонорар автора за «Хризантеми» становив 15 крб, на які 1910-го можна було купити кубометр дров або 30 кг свинини, то згодом на кошти, отримані за романси, М. Харито міг утримувати матір та чотирьох сестер⁴⁵. Культ знаменитостей активно підтримувала преса, яка із задоволенням писала про те, скільки отримують

⁴⁰ Малахов А. Вказ. праця.

⁴¹ Реклама грамофонів, фонографів платівок і валиків для фонографів // Киевлянинъ. – Київ, 1901. – № 55 від 24 лютого.

⁴² Куліков Володимир. Заробітна плата робітників металургійної та вугільної промисловості Донбасу в імперську добу // Нові сторінки історії Донбасу. – 2017. – № 26. – С. 13–14.

⁴³ Єрмоленко А. О. Усі уроки до курсу «Історія України». 10 клас. Стандартний та академічний рівні. – Харків: Основа, 2010. – С. 28.

⁴⁴ Реклама грамофонів // Всемирная Панорама. – Санкт-Петербург, 1912. – № 177 від 7 вересня.

співачи від звукозаписних фірм. Газети із захопленням повідомляли, що Ф. Шаляпін, наприклад, бере за виступ не менше 10 тис. крб, а кожна нота, заспівана Енріко Карузо, коштує червонець⁴⁶. Портрети тодішніх зірок естради не сходили зі сторінок преси, а розповіді про їхні туалети, будинки, собачок та родину цікавили всіх не менше ніж особисте життя відомих магнатів чи політиків.

Ще одним фактором, який вплинув на зростання кількості грамофонів, стала реклама, яка формувала попит на новинку та ліпила з власників грамофона образ прогресивних шанувальників музики. «Якщо зібралися гості, й розмова чомусь не клеїться, варто тільки завести грамофон, підкласти більш-менш вдалу платівку – і будь-які незручності усунуто, а ще це найкраща розвага влітку на дачі»⁴⁷. Також у рекламних каталогах і оголошеннях початку 20 ст. потенційним покупцям нагадували, що грамофон дозволяє насолоджуватися музикою, співом, декламацією найвідоміших артистів, яких можна чути тільки в дуже великих центрах і за великі гроші. До того ж, маючи грамофон, можна слухати те саме багато разів, а ще « грамофон знайомить із музичними здібностями тієї чи тієї нації та сприяє розвитку музичних здібностей дітей»⁴⁸.

Зрештою, до нового предмета побуту кияни звикли так, що навіть із початком Першої світової війни (1914–1918) попит на платівки не зменшився. В моду увійшли нові патріотичні пісні й вірші, сатиричні куплети про нім-

Рис. 9. Платівка з Українським гімном у виконанні хору під управлінням композитора і диригента Олександра Кошиця. Виготовлена на фабриці «Екстрафон», 1917 р.

ців та австрійців, розповіді про подвиги на фронті. Так, наприклад, платівка фабрики «Екстрафон» – «Повість про юного прапорщика», розійшлася накладом 70 тис. копій⁴⁹. Водночас на підприємстві не забували й про ліричний репертуар. Тогочасна преса зазначала: «Ямщик Берквіц повсюди ганяє коней, і хризантеми не збираються в'янути». Відчуваючи кон'юнктуру ринку, «Екстрафон» продовжував відгукуватися на вимоги дня і у подальшому. 1917 р. на фабриці випустили платівки з «Марсельезою», «Зверненням Олександра Керенського», а також вперше на території України було записано Український гімн у виконанні хору під керівництвом композитора й диригента Олександра Кошиця в його ж аранжуванні⁵⁰ (Рис. 9). Тож можна констатувати,

⁴⁵ Евграшина М. Он погиб, как в настоящем жестоком романсе, от пули ревнивца, выстрелившего в упор // Факты. – 12 октября 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://fakty.ua/ru/64268-quot-on-pogib-kak-v-nastoyaschem-zhestokom-romanse-ot-puli-revнивca-vystrelivshego-v-upor-quot> (дата звернення: 16.07.2023).

⁴⁶ Малахов А. Вказ. праця.

⁴⁷ Реклама грамофонів // Киевлянинъ. – Київ, 1901. – № 165 від 17 червня.

⁴⁸ Реклама грамофонів // Всемирная Панорама. – Санкт-Петербург, 1912. – № 177 від 7 вересня.

⁴⁹ Тихонов А. Вказ. праця.

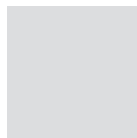
⁵⁰ Гімн композитора Кошиця [Електронний ресурс]: Музей однієї вулиці. – Режим доступу: <http://onestreet.kiev.ua/anthem/> (дата звернення: 16.07.2023).

що певну роль грамофони відігравали й у суспільно-політичному житті, засобами мистецтва сприяючи пропагуванню певних політичних поглядів.

Однак на початку 1920-х рр. золота епоха грамофонів в Україні досить різко закінчилася. Це було пов'язано, по-перше, з політичною нестабільністю та війнами, що їх розпочала проти молодої Української республіки більшовицька Росія. Всі підприємства з виробництва грамофонів та платівок реквізувала більшовицька влада, тож на них було припинено випуск продукції. Та сама доля спіткала 1919 р. й київську фабрику «Екстрафон». По-друге, на зміну грамофону прийшов новий досконаліший звуковідтворювальний пристрій – патефон, що швидко завоював симпатії меломанів. Однак, із огляду на низку політичних і економічних обставин, ера патефона почалася в Україні значно пізніше – в 1930-х рр.

Отже, можна констатувати той факт, що винайдення грамофонів і платівок значно вплинуло на повсякдення людей на початку 20 ст. В Києві та інших українських містах почали виникати звукозаписувальні студії, завдяки яким

ми нині маємо змогу чути голоси популярних оперних та естрадних виконавців того часу, аналізувати музичні смаки наших попередників. Зародження музичної індустрії сприяло появі нових музичних колективів, зірок та шлягерів, а для захисту авторських прав музикантів і виконавців було вдосконалене законодавство. Вплинув новий винахід і на економічну сферу – з'явилися нові підприємства, професії, види діяльності. Мода на грамофони підкорювала дедалі більше городян. Якщо на початку 20 ст. ці пристрої були рідкісною забавкою, вже за 10 років багато киян мали їх у себе вдома. З появою грамофонів змінилися і види відпочинку. Люди отримали можливість слухати свою улюблену музику, активніше знайомитися зі світовими музичними творами, вчити іноземні мови та організовувати в себе вдома й на дачах танцювальні вечори. І незважаючи на те, що на зміну грамофону незабаром прийшли інші звуковідтворювальні прилади, зокрема, патефон, радіола, магнітофон та інші, побудована на початку століття музична індустрія збереглася та продовжила існувати й епоху цифрових технологій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Гімн композитора Кошиця [Електронний ресурс]: Музей однієї вулиці. – Режим доступу: <http://onestreet.kiev.ua/anthem/> (дата звернення: 16.07.2023).

Грюнберг П. Н. История начала грамзаписи в России. Янин В. Л. Каталог вокальных записей Российского отделения компании «Граммофон». – Москва, 2002. – 736 с.

Довгалюк І. До історії експедиції Філарета Колесси на Наддніпрянську Україну // Вісник Львівського університету. – Вип. 47. – Львів, 2009. – С. 5–27.

Евграшина М. Он погиб, как в настоящем жестоком романсе, от пули ревнивца, выстрелившего в упор // Факты. – 12.10.2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://fakty.ua/ru/64268-quot-on-pogib-kak-v-nastoyasshem-zhestokom-romanse-ot-puli-revnivca-vystrelivshego-v-upor-quot> (дата звернення: 16.07.2023).

Єроменко А. О. Усі уроки до курсу «Історія України». 10 клас. Стандартний та академічний рівні. – Харків, 2010. – 240 с.

Железный А. И. Каталог грамофонных пластинок акционерного общества «Экстрафон». Киев, 1909–1917 [Електронний ресурс]: Мир русской грамзаписи. – Режим доступу: https://www.russian-records.com/details.php?image_id=11797&l=russian (дата звернення: 16.07.2023).

Железный А. И. Летопись деятельности в России акционерного общества «Граммофон» («Зонофон»). 1902–1917 [Електронний ресурс]: Мир русской грамзаписи. – Режим доступу: https://www.russian-records.com/details.php?image_id=4264&l=Russian (дата звернення: 16.07.2023).

Железный А. И. Наш друг – грампластинка. Записки коллекционера. – Киев, 1989. – 279 с.

Каталог пластинок «Монарх» («Ангел») до 1917 [Електронний ресурс]: Мир русской грамзаписи. – Режим доступу: https://www.russian-records.com/categories.php?cat_id=132&l=russian (дата звернення: 16.07.2023).

ColumbiaRecords – історія бренду [Електронний ресурс]: Грамофон. – Режим доступу: <https://gramofon.com/2011/07/08/columbia-records-istorija-brenda/> (дата звернення: 16.07.2023).

Куліков В. Заробітна плата робітників металургійної та вугільної промисловості Донбасу в імперську добу // Нові сторінки історії Донбасу. – Вінниця, 2017. – №26. – С. 10–22.

Кульбака О. До історії перших українських звукозаписів // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2017. – № 5. – С. 84–87.

Луканюк Б. С. Найперші фонографічні записи в Україні. Городецький музей // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. – Вип. IV. – Рівне, 2003. – С. 19–46.

Малахов А. Музыка с иголочки [Електронний ресурс]: Коммерсантъ. – Режим доступу: <https://www.kommersant.ru/doc/411303> (дата звернення: 16.07.2023).

Миславський В. Н. Історія українського кіно. 1896–1930: факти і документи. – Том 1. – Харків, 2018. – 680 с.

Об авторском праве: Высочайше утверждённый одобренный Государственным советом и Государственной думою закон. 20 марта 1911 г. // Столыпин П. А. Программа реформ. Документы и материалы: в 2-х томах. – Том 1. – Москва, 2011. – С. 142–153.

Пальвелева Л. История музыки и пиратства [Електронний ресурс]: Радио Свобода. – Режим доступу: <https://www.svoboda.org/a/1824016.html> (дата звернення: 16.07.2023).

- Реклама грамофонів** // Всемирная Панорама. – Санкт-Петербург. – № 177. – 07.09.1912.
- Реклама грамофонів** // Киевлянинъ. – № 165. – Київ, 17.06.1901.
- Реклама демонстрації фонографів** // Киевлянинъ. – Київ, 22.08.1899. – № 227.
- Реклама представництв компанії «Грамофон»** // Нива. – Санкт-Петербург, 1906. – № 49.
- Реклама фонографів** // Киевлянинъ. – Київ, 21.05.1900. – № 227.
- Реклама грамофонів, фонографів платівок і валиків** // Киевлянинъ. – Київ, 24.02.1901. – № 55.
- Рибаков М. О.** Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – Київ, 1997. – 370 с.
- Самохин В. П., Тихомирова Е. А.** Памяти Эмиля Берлинера (1851–1929) // Наука и образование. – 2014. – №8. – С. 1–24 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://technomag.bmstu.ru/doc/722845.html> (дата звернення: 16.07.2023).
- Сімчук О.** Леся Українка і вередливі кобзарі. Як починався український звукозапис [Електронний ресурс]: Амнезія. – Режим доступу: <https://amnesia.in.ua/kobzar-phonograph> (дата звернення: 16.07.2023).
- Тихонов А.** Пластинки старого Києва // Звукорежиссер. – Москва, 2003. – № 4. – С. 61–66.
- Фридман Г.** Путеводитель коллекционера по этикеткам грампластинок компании «Грамофон». 1898–1925 [Електронний ресурс]: Мир русской грамзаписи. – Режим доступу: https://www.russianrecords.com/details.php?image_id=7698&l=russian (дата звернення: 16.07.2023).
- Berliner Gramophone made in Philadelphia** [Електронний ресурс]: Powerhousemuseum. – Режим доступу: <https://collection.maas.museum/object/141566> (дата звернення: 16.07.2023).
- Janczewska-Sołomko K., Pieńkowski M.** Dyskopedia poloników do roku 1918. – Warszawa, 2021. – 188 s.